

İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?

Araştırma
Research

Ali Bakkal

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Professor, Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Antalya, Türkiye

✉ alibakkal52@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0003-0607-3887>

Yazar
Author

Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?". *Tevilat* 2/2 (2021), 163-189.

doi <https://doi.org/10.53352/tevilat.1034226>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 2021-12-08

ISSN: 2687-4849

e-ISSN: 2757-654X

Accepted / Kabul Tarihi: 2021-12-29

www.tevilat.com

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Bilgi
Info

İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?

İslâm dini, hastalıkların tedavisine büyük önem vermiştir. Hz. Peygamber hastalandığı zaman tedavi olmuş ve ashabına da hastalandıkları zaman tedavi olmalarını emretmiştir. Onun tedavi konusundaki sözleri *Tıbbü'n-Nebevî* adıyla hadis ilminin alt kategorisini teşkil eden bir bilim dalı haline gelmiştir. Tedavinin insanların fitrî bir ihtiyacı ve dinin de teşvik ettiği bir husus olması sebebiyle Müslümanlar erken zamanda tıp konusuna önem verdiler; öyle ki Hz. Peygamber'in vefatından yüz yıl sonra her tarafta hastaneler kurulmaya, tıp medreseleri açılmaya başladı. Milâdî onuncu asra gelindiğinde Bağdat'ta kişi başına düşen hekim sayısı neredeyse Türkiye'nin iki binli yıllarda kişi başına düşen hekim sayısına eşit gibiydi. Ancak dinî ilimlerin okutulması için her tarafta açılan medreseler gibi çok fazla tıp medresesi de yoktu. Bu makalenin amacı her tarafta çokça tıp medresesi olmadığı halde çok sayıdaki hekimlerin nasıl yetiştiğine cevap aramaktır. Araştırmamız neticesinde hekimlerin tek merkezde eğitilip yetiştirilmediği, tıp okulları ve tıp medreselerinin yanı sıra, genellikle Bîmâristan veya Dârüşşifâ diye anılan hastanelerin, hekimliği meslek edinen ailelerin, hekimbaşılık kurumunun, tercüme faaliyetlerinin ve hekim evlerinin birer eğitim müessesesi gibi fonksiyon icra ettiği tespit edilmiştir.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tıp, İslam Tıbbı, Tıp Eğitimi, Tıp Medreseleri, Bîmâristan, Hekimbaşılık.

How was Medical Education Given in the History of Islam?

Curing illnesses is very important in Islam. Prophet Mohammed applied known methods of curing and ordered his colleagues to be cured. His advises became a sub branch of medical science under the name "*Tıbbü'n-Nebevî*" meaning medicine of the Prophet. Because curing is a natural need of people and it is an order of Islam, Muslims understood its importance in early times; thus only after a century after the Prophet Mohammed passed away they started to establish hospitals and medical schools all over the places. In the tenth century of Gregorian Calendar the number of medical doctor per person in Bagdad was almost equal the number of medical doctors per person in Turkey in the 21st century. Nevertheless, the medical schools never outnumbered the religious schools named madrasa. The purpose of this study is to search for the answer to the question why the number of medical doctors was many despite less number of medical schools. It has been found that medical doctors did not educated only at single centers as medical schools, also educated at hospitals known as "Bimaristan" and/or "Daruşşafaka" and also by the help of families, who chose medicine as a profession, institutions of head doctors, activities of medical translations and houses of doctors, which were all functioning as independent educational institutions.

Abstract

Keywords: Islamic History, Medicine, Islamic medicine, Medical education, Medical schools, Hospital, Head of doctors.

Giriş

Hekimlik, bilgi ve sanatın bir kişide birleştiği hayatta her insana dokunan bir meslektir. Dolayısıyla bu mesleğe bütün kültür ve medeniyetler ortaklaşa sahip çıkmışlardır.

İslâm dininde de hekimliğe en üst seviyede önem verilmiştir. Hz. Peygamber insanlara tedavi olmalarını emretmiş, hastalandığı zaman kendisi de tedavi için hekimlerle görüşmüş ve çeşitli tedavi usullerini tavsiye etmiştir. Onun sağlıkla ilgili hadisleri *Tıbbu'n-Nebevî* ismi altında toplanarak hadis ilminin bir alt bölümü olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber, Allah'ın ihsan ve yardımı ile ümmî bir toplumdan öylesine irfan yüklü bir toplum üretmiştir ki, bu toplum bir asrı geçmeden üç kıtaya hakim olmuş ve gittikleri her yere dinin yanı sıra bilim, kültür ve medeniyeti de götürmüşlerdir. Doğuşundan bir asır sonra oldukça genişlemiş olan İslâm ülkesinin her yanında hastaneler kurulmaya başlanmış ve buralarda yetkin hekimler hizmet vermişlerdir. Birkaç asır sonra yetişen hekim sayısının çokluğu şaşırtıcı düzeydedir. Mesela Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh döneminde meydana gelen bir olay hekimlerin sayısı hakkında bize önemli ipuçları verir. Mîlâdî 931/H. 319 yılında bir hekim hastasını ameliyat ederken ölümüne sebep olur. Ölenin akrabaları hekimi halifeye şikâyet ederler. Bunun üzerine halife dönemin başhekimi Sinan b. Sâbit'ten (ö. 331/943) ehliyetli olmayan kişilerin doktorluk yapmamasını istedi. O da üst düzey hekimlerden bir heyet kurmuş, hekim olduğunu iddia edenler bu heyet tarafından sınava tabi tutulmuş; başarılı olanlara hekimlik sertifikası verilmiştir. Bu sertifikaya sahip olmayanların hekimlik yapması engellenmiştir. Bu sınav sonucunda Bağdat'ta o sene 860 kişiye doktorluk sertifikası verilmişti. Hastanelerde ve sarayda çalışan hekimler bu rakama dâhil değildi.¹ Hastanelerdeki hekimler de bu sayıya dâhil edildiğinde Bağdat ve civarındaki hekim sayısının bin civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu rakamlar Türkiye'nin iki binli yıllarında kişi başına düşen hekim sayısına eşit görünmektedir.

OECD'nin "OECD Sağlık Sistemi İncelemeleri TÜRKİYE" başlıklı raporuna göre 2006 yılında Türkiye'de bin kişiye düşen hekim miktarı 1.6, OECD ülkelerinde 3.1'dir.²

¹ İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım b. Halîfe es-Sa'di el-Hazrecî, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etabbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965), 302; Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 2. Baskı, çev. Servet Sezgin (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 157; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megâmiz (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 3/370-371; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ts.), 106.

² OECD, "Sağlık Sistemi İncelemeleri TÜRKİYE", 2008, s. 67. <https://sbu.saglik.gov.tr/ekutuphane/kitaplar/oeckitap.pdf>

2013 Yılında Türkiye ve Dünyada Her Yüz Bin Kişiyeye Düşen Sağlık Personeli³

	Türkiye	DSÖ Avrupa Bölgesi	Dünya
Toplam hekim	175	321	139
Diş hekimi	30	57	28
Eczacı	35	68	45

Bu tabloya göre diş hekimi ve eczacılar da dahil olmak üzere Türkiye’de her 416 kişiye bir hekim düşmektedir.

Hârûnürreşîd döneminden itibaren saraylara şaşırtıcı ölçüde pek çok hekimin istihdam edildiği görülmektedir. Meselâ Halife Mütevekkil’in hizmetinde 56 doktor çalışıyordu. Benî Hamdân Emîrlerinden Seyfûddevele yemeğe oturduğu zaman kendisi ile birlikte 24 hekim olurdu.⁴ Büveyhî Emîri Adudüddevele, Adudî Hastanesi’ni kurmadan önce kurucu hekim olarak Ebû Bekr er-Râzî’yi 100’ü aşkın doktor grubu içinden seçip atamıştı.⁵ Hastane tamamlandığı zaman da ilk etapta 24 hekim görevlendirilmişti.⁶

Büyük tıp tarihçisi İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1270) ‘*Uyûnü’l-Enbâ*’ adlı eserinde 400’den fazla doktorun hayatını konu edinmiştir. Bunlar az-çok hayatı hakkında bilgi bulunan hekimlerdir.

Osmanlı Döneminde sadece eser veren ve eserleri günümüze ulaşmış olan hekimlerin sayısı 1418’dir.⁷ Eser veren hekimlerin, toplam hekimlerin onda biri oranında olduğunu düşündüğümüz zaman gerçek hekim sayısının 14.180 olması gerekir.

Hekim sayısı fazla olmakla beraber geçmiş asırlarda günümüzde olduğu gibi çok sayıda Tıp Fakültesi bulunmuyordu. Bununla birlikte hekimler o dönemlerin şartlarına göre kendilerini yetiştirecek değişik ilmî mahfiller bulmuşlardır. Aşağıda bunlardan maddeler halinde özet olarak söz edilecektir.

1. Hastaneler

Hastaneler, doktorlarla hastaların buluştuğu ve doktorların tıp eğitimini aldıkları sağlık merkezleridir. Eski asırlarda tıp fazla gelişmediği için özel tedavi merkezleri kurma ihtiyacı hasıl olmamıştı. Tedavi için ya hastalar doktorun evine gider veya doktor hastanın evine gelirdi. Daha sonra uzun süreli tedaviler için hastanelere ihtiyaç duyuldu. İslâm’dan önce Arapların bildikleri en yakın hastane Cündişâpûr’da bîmâristan adı verilen hastane idi.⁸

³ Gülbahar Genel - Muhammet Kaçmaz, “Türkiye’deki 2000-2013 Yılları Arasında Sağlık Personeli Sayısındaki Mekânsal Dağılım ve Değişim”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/4 (2016), 205. dergipark.org.tr/tr/download/article-file/318883

⁴ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/371.

⁵ Arslan Terzioğlu, Arslan, “Bîmâristan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/165.

⁶ Terzioğlu, “Bîmâristan”, 6/165.

⁷ Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, 4. cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2008), XIX-LIII.

⁸ Abdülhalik Bakır & Ahmet Altungök, “İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündişâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri)”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 58.

Romalıları mağlup eden Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr b. Erdeşir (241-273) esirlerin yanı sıra sanatçıları, işçileri ve bilginleri de İran'ın Hûzistan bölgesinde yer alan Cündişâpûr'a yerleştirmişti. Mezhep anlaşmazlıkları yüzünden 489 yılında Urfa'dan sürülen Nestûrîler ile 579 yılında putperest oldukları gerekçesiyle Atina Okulu'ndan sürgün edilen sekiz felsefeci de buraya gelmişti. İslâm dünyasında Enûşirvân-ı Âdil olarak bilinen I. Hüsrev (531-579) de bu potansiyeli kullanarak şehirde felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu bir okul kurdu. Bu okulda Hintli hekimlerin yanı sıra Yunanlı doktorlar da görev yapıyorlardı. Eğitim dili Ârâmîce idi. Hastanenin bulunduğu bölge, Hz. Ömer zamanında fethedilmiş olmasına rağmen bu okula karışılmadı. Hz. Osman, Hz. Ali, Emevîler ve Abbâsîler döneminde de okul eğitimine devam etti.⁹ Selçuklular zamanında Hûzistan bölgesi savaş alanına dönüştü ve şehir önemini kaybetti. Hekimler de Cündipâpûr'u terk edip Bağdat'a geldiler. Günümüzde şehrin yıkıntılarını İran'ın Şahâbâd şehri yakınlarında görmek mümkündür.¹⁰

Cündişâpûr'da kurulan hastanenin adının "bîmâristan" olması ve Hz. Peygamber döneminde hekimlik yapan Hâris b. Kelede'nin (ö. 13/634) de bu okulda tahsil görmesi hasebiyle Müslümanlar eliyle kurulan ilk hastanelerin bîmâristan ismiyle anılmasına sebep olduğunu söyleyebiliriz. Orta Asya'da Müslümanları, hastaneler için "dârülmerza (hastalar evi)", Selçuklular ise "dârülâfiye" ve "dârüşşifâ" isimlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Osmanlılar daha çok "dârüşşifâ" ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Zaman zaman "dârüssıhha", "şifâhâne", "bîmârhâne" ve "tumarhane" isimlerinin de kullandıkları olmuştur.¹¹

İslâm tarihinde ilk hastane 88/707 yılında Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (ö. 132/750) tarafından Şam'da kurulmuştur. Bu hastanede cüzamlılar tedavi ediliyordu.¹² Emevîler döneminde ikinci hastanenin Mısır'da Fustat şehrinde açıldığını söyleyebiliriz. Bu şehirde Kanâdîl Sokak'ta bulunan Ebû Zübeyd'in evi hastaneye çevrilmiştir.¹³

Abbâsîler ülke sınırlarını daha fazla genişletme amacı gütmüyorlardı. Ülke yeteri kadar genişti. Onlara göre yapılması gereken şey ülkeyi ekonomik olarak zenginleştirmek, bilim ve sanatı yaygınlaştırmak, şehircilik ve mimariyi geliştirmek, herkesin memnun olacağı sosyal ortamı tesis etmektir. Bu sebeple Abbâsîler iktidara geldikleri ilk yıllardan itibaren halkın refahın arttırmaya çalıştılar, bilim ve sanata önem verdiler. İkinci Halife Mansûr (ö.158/775), Bağdat (Medînetüsselâm) şehrini sıfırdan planlayarak inşa etti ve burasını başşehir yaptı. Mansûr döneminde (754-775) sarayda Cündişâpûr Bîmâristan'ının hekimlerinden istifade edildi, fakat bir hastane inşa edilmedi. Bununla birlikte âmâlar, yetimler ve yaşlı kadınların bakıldığı ve ikamet ettiği bazı müesseseler yapıldı.¹⁴ Yüksek bir ihtimalle ömrü vefa etseydi hastane de

⁹ Cündişâpûr Tıp Okulu'ndaki eğitim ve öğretim hakkında geniş bilgi için bk. Bakır & Altıngök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet", 53-97.

¹⁰ Recep Uslu, "Cündişâpûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/117-118.

¹¹ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/163.

¹² Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/381.

¹³ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/163.

¹⁴ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/382.

yaptıracaktı. Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) Cündişâpûr hekimlerinin maharetlerini görünce Cibrâil b. Buhtâşû'a (ö. 213/828) Bağdat'ta bir hastane inşa etmesini emretti. Böylece Bağdat'ta ilk hastane onun tarafından kurulmuş oldu. Bu hastanenin başhekimliğine önce meşhur hekim Mâseveyh, daha sonra Mâseveyh'in oğlu ve Cebrâil'in öğrencisi olan Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857) getirildi.¹⁵ Bağdat'ta ikinci hastaneyi Hârûnürreşîd'in veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) yaptırdı, başhekimliğine de Hind tıbbında mahir olan İbn Dehn'i getirdi.¹⁶

Bağdat'ta kurulan hastaneler halk arasında itibar görünce diğer şehirlerde de peş peşe hastaneler yapılmaya başlandı. Halife Mütevekkil-Alellah'ın (847-861) vezirlerinden Feth b. Hâkân (ö. 247/861), 861 yılında Mısır'da Fustat'ın Meâfir semtinde bir hastane yaptırdığı gibi,¹⁷ Ahmed b. Tolun (ö. 270/884) da Mısır'a vali olarak tayin edilince Kahire'de 259 h. yılında kendi adıyla bilinen bir hastane tesis etti ve bu hastane için 60 bin dinar para harcadı.¹⁸

Halifeler değiştikçe Bağdat'ta yeni hastaneler açılmaya devam etti. Halife el-Mu'tazid'in (ö. 279/892) azatlı kölelerinden olan Ebu'n-Necm Bedr el-Hamamî (ö. 311/923-924) devletin çeşitli kademelerinde çalışmış ve Bağdat'ın Muharrem semtinde kendi adıyla anılan bir hastane yaptırmıştır. Bu hastanenin giderleri Halife el-Mütevekkil'in annesi Secah'ın kurduğu vakıftan karşılanıyordu. Secah, vakfın bir kısım gelirlerinin Haşimoğulları'nın ihtiyaç sahibi olanlar için harcanmasını, diğer kısmının ise Bedr el-Mu'tazidî hastanesine tahsis edilmesini istemiştir.¹⁹

Halife el-Muktedir Billâh (295-320/908-932) Sinan b. Sâbit'i Reîsü'l-Etubbâlîğa (Sağlık Bakanlığına) getirmişti. Onun sağlık bakanlığı zamanında Bağdat'ta sekiz hastane vardı ve bunların yarısı onun zamanında kurulmuştu.

Halife Muktedir'in (295-320/908-932), İbnu'l-Cerrâh diye bilinen veziri Ali b. İsa b. el-Cerrâh (ö.334/946), 302/914 yılında Bağdat'ın Harbiye semtinde yeni bir bîmâristan açtı. Hastane başhekimliğini Ebû Osman ed-Dîmeşkî'ye tevdi etti.²⁰

Muktedir-Billâh 918 yılında Bağdat'ta kendi adıyla anılan Bîmâristânü'l-Muktedirî'yi kurdu. Bağdat'ın Şam kapısı civarında kurulan bu hastane için Halife Muktedir her ay 600 dinar harcama yapardı.²¹

Sinan b. Sâbit, aynı yıl (306/918) Mütevekkil-Alellah'ın annesinin vakfı olan bir hastaneyi Seyyide Şagab ismiyle yeniden tam teşekküllü bir hastane haline

¹⁵ R.A. Kern, "Mescid", *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), 8/60; C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/381-382; Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/164; M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/582.

¹⁶ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/382; Ayrıca bk. Taner Yıldırım & Ahmet Altungök, "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2015), 274.

¹⁷ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/38; Terzioğlu "Bîmâristan", 6/164.

¹⁸ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/382; Terzioğlu "Bîmâristan", 6/164.

¹⁹ Ahmet Ağırakça, "İslâm Medeniyetinde Hastaneler", https://ahmetagirakca.com.tr/uploads/default/articles/21-Islam_Medeniyetinde_Hastahaneler.pdf

²⁰ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/383; Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/164.

²¹ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/384; Abdülkerim Özeydan, "Muktedir Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/145; Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/164.

getirdi. Şagap hastanesinin aylık gideri 600 dinar civarındaydı. Bu hastanenin başhekimliğini Sinan b. Sâbit deruhte ediyordu.²²

Halife Muktedir'in vezirlerinden, aynı zamanda bir yazar olan İbnu'l-Furât el-Âkûlî (ö. 312/924), Bağdat'ta Derbu'l-Mufaddal semtinde kendi adıyla anılan bir hastane kurmuştu.²³

Abbâsî Halifesi er-Radî Billâh (ö. 329/940) (934-940) döneminde Abbâsîler'in hizmetinde bulunan ünlü komutan ve vali et-Türkî (ö. 329/941), Vâsıt şehrinde bir misafirhane (dârü'z-ziyâfe), Bağdat'ta ise bir hastane yaptırmıştır.²⁴ Ancak Beckem bu hastanenin tamamlanmasını göremeden vefat etmiştir.²⁵

Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve Ebû Şücâ' Fennâ Hüsrev b. Rüknuddeve (ö. 372/983), 372/982 yılında Bağdat'ın batı yakasında Dicle nehrinin kenarında yüksek bir tepe üzerinde Bîmâristân-ı Adudî diye anılan büyük bir hastane yaptırdı. Bu hastanede çeşitli dallara mensup 24 hekim çalışıyordu. 1184 yılında Bağdat'ı ziyaret eden meşhur seyyah İbn Cübeyr bu hastanenin büyük bir saraya benzediğini, birçok balkonu ve sayısız odalarının olduğunu, hasta yataklarının birinci kalite malzemeden yapıldığını, hastalara sunulan konforun büyük hükümdarların saraylarında dahi olmadığını, hastanenin her kısmına Dicle nehrinden müstakil bir kanalla su çekildiğini anlatmaktadır.²⁶

Mekke ve Medine'ye bakıldığında hicrî dördüncü yüzyılın başlarında bu şehirlerde de birer hastane bulunduğu bilinmektedir.²⁷ Endülü's'te de hastaneler çok yaygınlaşmıştı. Büyük Abdurrahman (III) döneminde (912-961) sadece Kurtuba şehrinde 50 hastane vardı.²⁸

Onuncu asır İslâm tarihinde tabâbetin ve hastaneciliğin en parlak devirlerinden biri olmuştur.²⁹ Bu asırda neredeyse her şehirde en az bir hastane bulunuyordu; bazı şehirlerde ise birden fazla hastane vardı.

368/988 yılında Büveyhî hükümdarı Adudüddeve (ö. 373/983) tarafından Bağdat'ta kurulan Adudî Hastanesine ilk etapta operatör, göz doktoru ve kan alıcı olarak 24 doktor tayin edilmişti.³⁰ "Bîmâristanlar'da ayrıca büyük konferans salonları ve kütüphaneler de bulunurdu. Doktorlar ve tıp öğrencileri buraya gelip derslerini yaparak bazı enteresan tıbbî vakaları tartışma fırsatı bulurlardı. Bu konferans salonlarının duvarlarında bulunan yüksek dolaplar zaman içerisinde tıp ile alakalı yazılmış birçok yazma eser ile donanır ve tıp öğrencileri

²² Mahmut Kaya, "Sinan b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/239; Ali Bakkal, *Harran Okulu* (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, ts.),72.

²³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/384; Abdülkerim Özeydin, "İbnu'l-Furât el-Âkûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/47.

²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Beckem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 5/288.

²⁵ Bakkal, *Harran Okulu*, 74.

²⁶ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/384; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/430.

²⁷ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3/383.

²⁸ Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 401.

²⁹ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/163.

³⁰ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/168.

bunlardan istifade ederlerdi. Bunun sonucu olarak birçok tıp kitabı telif edilmiştir.”³¹

Tudela’lı seyyah Benjamin, 1160 yılında Bağdat’a uğradığında burada 61 tane büyük hastanenin bulunduğunu ifade etmektedir.³²

Meşhur seyyah İbn Cübeyr 1184 yılı civarında Cezîre ve Şam bölgelerini ziyaret ettiğinde Şam’da iki hastane bulunduğunu, bunlardan birinin adının Bîmâristan en-Nûrî olduğunu, bunların dışında Halep, Hama ve Nusaybin’den birer, Harran’da ise iki hastane olduğunu belirtmektedir.³³ Bu dönemde Cündişâpûr Tıp Okulu örnek alınarak Bağdat, Kahire, Şam, Halep, Rey, İsfahan, Mekke, Medine, Musul, Şiraz, Cordoba, İskenderiye, Cezayir ve Fas’ta çeşitli hastaneler inşa edilmiştir.³⁴

Evliya Çelebi (1611-1685) 17. asırda İstanbul’da sağlıkla ilgili meslekleri yedi sınıfa ayırmıştır. Bu sınıflara ait çalışan ve dükkan sayısı şöyledir:

I. 700 adet cerrah ve bunlara ait 400 dükkan.

II. 80 adet göz hekimi (kehhâl) ve bunlara ait dükkan.

III-IV. 100 tutyacıyan (göz hastalıklarıyla ilgili karışım hazırlayan esnaf), 500 macuncıyan ve bunlara ait 200 dükkan.

V. 600 adet aktar, ilaç ve şurup hazırlayan esnaf ve bunlara ait 500 dükkan.

VI. 70 güllab (kokulu su hazırlayan esnaf) ve bunlara ait 14 dükkan.

VII. 115 adet dehhân-i edviye (ilaç maksadıyla kullanılan yağ üreticileri) ve bunlara ait 80 dükkan.³⁵

Bu verilere göre 17. asırda sadece İstanbul’da 1665 kişi hekimlik ve eczacılık yapmaktaydı. Bu rakamın oldukça iyi bir düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

On yedinci yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti’nin her şehrinde hastane olduğunu söyleyebiliriz. Eczacı Reinhald Lubenau 1587 yılında Avusturya İmparatoru II. Rudolf’un elçilik heyetiyle birlikte İstanbul’a gelmişti. Hatıralarını yazan R. Lubenau o dönemde sadece İstanbul’da 110 hastane bulunduğunu yazmaktadır. Din ayırımı yapılmadan her hastanın kabul edildiği bu hastanelerin çoğu 150 yataklık, büyük olanları ise 300 yataklıktı. Bazı hastaneler ise sadece kadınları kabul ederdi.³⁶

Görüldüğü üzere hastaneler medreseler gibi İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli unsurlarındandır. Hastaneler sadece hasta tedavi merkezi olarak kullanılmaz, aynı zamanda hekimlerin yetiştiği bir okul gibi kullanılırdı. Büyük hastaneler aynı zamanda birer ihtisas merkeziydi. Meselâ Adudî hastanesinde eğitim gören öğrenciler doktora tezi mahiyetinde bir risâle hazırlarlardı.³⁷ Selçuklular ve Osmanlılar zamanlarında da dârüşşifalar aynı zamanda hekimlerin yetiştirildiği kurumlardı. Meselâ Kayseri ve Sivas ile ilgili XIX. yüzyıla

³¹ Fatma Çapan, “İslam Dünyası’nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 18/3 (2018), 1209.

³² Cündişâpûr Tıp Okulu’ndaki eğitim ve öğretim hakkında geniş bilgi için bk. Bakır & Altungök, “İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet”, 64, 68.

³³ Kern, “Mescid”, 8/60.

³⁴ Bakır & Altungök, “İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet”, 68.

³⁵ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1/278.

³⁶ Terzioğlu, “Bîmâristan”, 6/174.

³⁷ Terzioğlu, “Bîmâristan”, 6/168.

ait Osmanlı belgelerinde hastanelerden “Medrese-i Dârüşşifa” diye söz edilir. Bursa’da Yıldırım, Edirne’de Sultan II. Bayezid, İstanbul’da Fatih Dârüşşifalarında bir eğitimci bulunurdu.³⁸

2. Tıp Okulları ve Tıp Medreseleri

Günümüzde tıp eğitimi Tıp Fakültelerinde yapılmaktadır. Tıp Fakülteleri bünyesinde bir morfoloji binası, bir de hastane bulunur. Morfoloji binalarında yönetimle birlikte teorik derslerin verildiği ve bazı deneylerin yapıldığı laboratuvarlar bulunur. Hastane kısmında ise bir yandan hastalar tedavi edilirken diğer yandan uygulamalı tıp dersleri verilir.

İslâm tarihinde hastanelere nispetle tıp okullarının sayısı fazla değildir. Zira hastaneler aynı zamanda bir tıp okulu vazifesini de görüyordu. Bununla birlikte temel tıp derslerinin verilmesi için zamanla tıp okullarının kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunların bir kısmı yatılı olduğundan, bu okullar vasıtasıyla öğrencinin mesaisinin tamamını tıp ilmini öğrenmek için ayırmasına vesile olmuşlardır.

2.1. Harran Tıp Okulu

İslâm tarihinde ilk tıp okulu Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz tarafından Harran’da kurulmuştur. Halife Ömer b. Abdülaziz’in Harran’a karşı özel bir ilgisi vardı. Halifeliği zamanında Cezîre bölgesinin yönetim merkezini Kınnesrîn’den Harran’a taşımıştı. Ayrıca daha önce babasının Mısır valiliği zamanında orada ikameti esnasında tanıdığı bir hekimi Harran’a getirtip bir Tıp Okulu kurdurmuştur.³⁹ Bu okul bir hastane değildi. Muhtemelen görevli doktor burada hem hastalarını muayene ediyor, hem de öğrencilerini yetiştiriyordu. Daha önce Harran, tıpta şöhret bulmuş bir şehir değildi. Abbâsiler döneminin başından itibaren bazı hekimlerin Harran’dan ayrılıp ülkenin çeşitli yerlerine gitmelerinden anlaşıldığına göre bu okul önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

2.2. Rey Tıp Merkezi

Buhtîşû’ ailesinin önde gelen hekimlerinden olan Cibrâîl b. Ubeydullah b. Buhtîşû’ (ö 396/1006), Ebü’l-Kâsım b. Abbâd’ı tedavi maksadıyla Rey şehrine gitti. Onu tedavi edip bir müddet hizmetinde bulunduktan sonra kendisinden Rey’de bir tıp merkezi kurmasını istedi.⁴⁰ Öyle anlaşılıyor ki burası bir hastane olmamakla birlikte, zaman zaman hastaların tedavi edildiği bir tıp okuluydu.

2.3. Müstansırıyye Tıp Medresesi

Alparlan’ın veziri Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreselerinde Şâfiî fıkhı ve Eş’arî kelâmı okutulurdu. Bu durumdan diğer Sünnî mezhepler rahatsız oluyordu. Ayrıca aklî ilimlerde bir duraklama meydana

³⁸ Nil Sarı, *Osmanlılarda Tıp Ahlakı* (Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2015), 49.

³⁹ F. Fehveri, “Harran”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, (EI-2 English), 228.

⁴⁰ Hasan Doğruyol, “Buhtîşû’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/380.

gelmişti. Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh (ö. 640/1242), 625/1228 yılında Bağdat'ta halife sarayının hemen yanında kendi adıyla anılan muhteşem bir medrese yaptırmaya başladı. Medresenin inşaatı 630/1233 yılında tamamlandı. 1234 yılında öğretime açılan medreseye Müstansır-Billâh 160 deve ile taşınan 80 bin kitap bağışladı.⁴¹ Müstansırıyye kütüphanesinde Yunan, Roma, Hint, Asur ve Pehlevî dilleriyle yazılmış çok sayıda tıbbî konularla ilgili kitap vardı. Kütüphanede toplamda 400 bin adet kitap bulunduğu dair rivayetler de vardır.⁴² Medrese bünyesinde özel bir bina, tıp, farmakoloji ve tabiat bilimine ayrılmış bulunuyordu.⁴³

Nizâmiye sisteminde öğrencilerinin hepsi aynı dersleri okurken, Müstansırıyye sisteminde medrese çeşitli bölümlere ayrılmıştı. Fıkıh mezheplerinden her biri için ayrı bir bölüm vardı. Bunun yanında Kur'ân ve hadis öğretimi için iki ayrı bölüm bulunuyordu. Yedinci kısım ise tıp ve eczacılık bölümüydü. Bu anlamda Müstansırıyye, tam bir modern üniversite görünümündeydi. Kontenjanı 308 öğrenciyle sınırlıydı. Her dersin hocası farklıydı. Dinî ilimlerin dışında matematik, geometri, tıp, sağlık bilgisi, eczacılık, tabii ilimler, Arap dili ve edebiyatı da öğretiliyordu. Tıbbî bilgileri öğretmek üzere hocalar arasında bir de hekim vardı.⁴⁴

Müstansırıyye Medresesi (Avludan bir görünüş)

2.4. Kalavun Tıp Medresesi

Memlûk Sultanı Mansûd el-Kalavun, Kahire'de sekiz bin kişinin yaşadığı Kutbiyye adlı Fâtımî sarayının hastaneye çevrilmesini istedi. 683/1284 yılında

⁴¹ Sâmî es-Sakkâr ve Nebi Bozkurt, "Müstansırıyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/121-123.

⁴² Bakır & Altıngök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet", 62.

⁴³ Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 5 cilt (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ortak yayını, 2007), 1/164.

⁴⁴ M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Sadık Cihan (Samsun: Etüt Yayınları, Samsun 2000), 71.

bazı değişiklikler ve ilaveler yapılarak bu saray hastaneye çevrildi. Sonradan Bîmâristanu'l-Mansûrî adıyla anılan bu hastanenin bir odası tıp dersleri için ayrılmıştı.⁴⁵

Kalavun Külliyesi'nin Bîmâristan Kısmı

2.5. Dahvâriyye Tıp Medresesi

Eyyûbîler döneminin (1171-1462) ünlü hekimlerinden Dahvâr lakabıyla bilinen Mühezzebüddîn Abdürrahîm b. Alî b. Hâmid ed-Dîmaşkî (ö. 628/1230), uzun yıllar Dîmaşk'taki evinde tıp dersleri verdikten sonra ölümüne yakın evini tıp medresesi olarak vakfetmiştir. Kendisinin ölümünden sonra vasiyeti üzerine İbnu'r-Rahbî diye bilinen Şerefeddin Ali b. Yûsuf b. Haydare (ö. 667/1268) bu medresede müderrislik yapmıştır. Daha sonra medresede sırasıyla İmâdüddin ed-Düneysirî (ö. 686/1287), Kemâleddin Muhammed b. Abdürrahim (ö. 697/1298), Cemâleddin el-Muhakkık Ahmed b. Abdullah ed-Dîmaşkî (ö. 694/1295), Düneysirî'nin talebesi Emînüddin Süleyman b. Dâvûd (ö. 732/1332) ve Cemâleddin Muhammed b. Ahmed gibi meşhur hekimlerin müderrislik yaptıkları bilinmektedir.⁴⁶ el-Medresetü'd-Dahvâriyye uzun müddet tıp medresesi olarak hizmet vermiştir.⁴⁷

Kern'in belirttiği gibi Şam'da var olan tek tıp medresesi Dahvâriyye değildi. H. 8. asırda Şam'da üç tane "Medârisü't-Tıbb" denilen Tıp Medresesi vardı ve bu medreselerde sadece tıp dersleri okutulurdu. Burada ders veren hocalar bir taraftan hastanelerde hekimlik yapıyorlardı.⁴⁸

⁴⁵ Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, 6/170; [Doris Behrens-Abouseif](#), "Kalavun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 24/228.

⁴⁶ Kasım Kırbyık, "Dahvâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/419-420.

⁴⁷ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s.120.

⁴⁸ Kern, "Mescid", 8/60-61.

2.6. Düneysiriyye Tıp Medresesi

Düneysir, günümüzde Mardin'in bir ilçesi olan Kızıltepe'nin Eyyûbîler dönemindeki adıdır. Kızıltepe adından önceki adı Koçhisar'dır. Şam'da olduğu gibi Eyyûbîler döneminde günümüzdeki Kızıltepe'de de bir tıp medresesi kurulmuştu.⁴⁹ Ancak bu medrese hakkında fazla bilgi yoktur.

2.7. Camilerin ve Medreselerin Tıp Medresesi Gibi Kullanılması

Bazen camilerde de tıp derslerinin okutulduğu oluyordu. Mesela, İbnu'l-Heysem (ö. 430/1058 civarı) el-Hâkim Bi-Emrillâh (996-1021) devrinde Ezher Camii'nde tıp dersleri veriyordu. Bazen de tıp dersleri ayrı bir bölüm olmamakla birlikte normal medreselerde verilirdi. Meselâ el-Cîlî'nin (ö. 241/855) Şam'daki el-'Azrâviye Medresesi'nde tıp dersleri verdiği bilinmektedir.⁵⁰

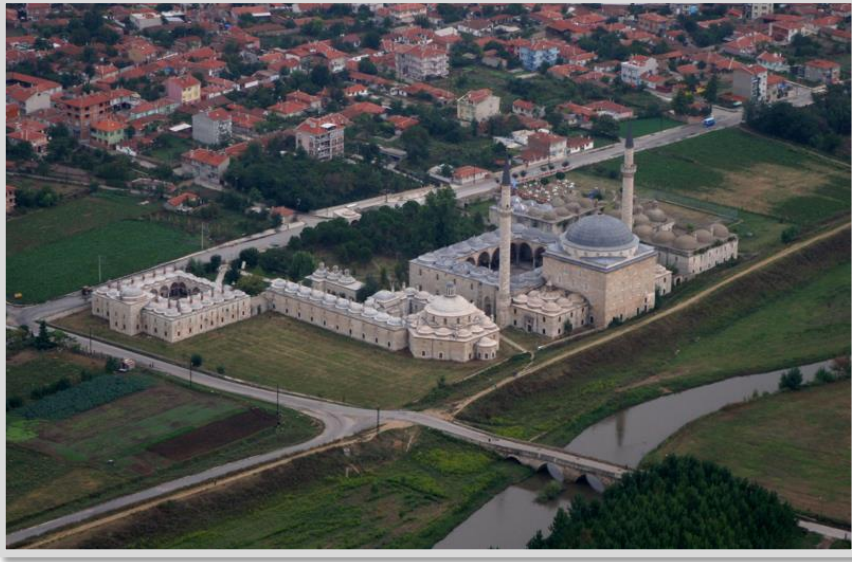
2.8. II. Bayezid Tıp Medresesi

II. Bayezid, Edirne'de Tunca nehrinin kenarında iki yanında birer tabhâne-misafirhane bulunan cami ile etrafında aşhane-imaret, mutfak, erzak ambarı, medrese, dârüşşifâ ve hamamdan meydana gelen bir külliye yaptırmıştır. Külliye bünyesindeki dârüşşifâ, Avrupa'da ruh ve akıl hastalarının yakıldığı bir devirde, bu tür hastaların müzikle tedavi edilmeleri için en uygun plana göre inşa edilmişti. Şifahanenin başlıca tedavi aracı müzik, su sesi, çeşitli çiçekler, el aletleri yapımı ve çeşitli av etleriydi. 1652 yılında Edirne'ye uğrayan Evliya Çelebi, Dârüşşifâ'nın yanındaki medresenin tıp medresesi olduğunu söylemektedir. Ancak günümüzdeki hakim kanaat burasının bir tıp medresesi olmadığı şeklindedir. Bununla birlikte belli oranda Evliya Çelebi'ye de hak vermek gerekir. Çünkü yükselme devri medreselerinde dinî ilimlerin yanı sıra fen, felsefe ve tıp bilimleri de ciddi seviyede öğretilirdi.⁵¹ Muhtemelen Evliya Çelebi bu medresede tıp derslerinin okutulduğunu duymuş ve buradan yola çıkarak medresenin bir tıp medresesi olduğu kanaatine varmıştır. Külliye bünyesinde muhteşem bir şifâhânenin var olması esasen bu medresede belli ölçüde tıp eğitimi verilmiş olmasını gerekli kılmaktadır.

⁴⁹ Çelebi, *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*, 120.

⁵⁰ Kern, "Mescid", 8/60.

⁵¹ Semavi Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/42, 44.

II. Bayezid Külliyesi (Soldan sağa: Medrese, şifâhâne, cami)

2.9. Süleymaniye Tıp Medresesi

Süleymaniye Külliyesi 1553-1558 tarihleri arasında yapılmıştır. Külliye bünyesinde caminin batısında Sâni medresesinin kuzeyinde bir dizi halinde odalardan oluşan Tıp medresesi bulunuyordu. Odaların önünde revaklar vardı. Bazı araştırmacılar yapının avlulu bir medrese olduğunu ileri sürmektedirler.

Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'da ilk dârüşşifâ açıldığı zaman burada görev yapacak olan hekimbaşı Memlûkler'den istenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Süleymaniye tıp medresesi kuruluncaya kadar önceden kurulmuş olan dârüşşifâlarda yeterli sayıda hekim yetişmiyordu. Özellikle ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için Müstansırıyye'de olduğu gibi dârüşşifânın yanı sıra bir de tıp okulu açma ihtiyacı hasıl olmuştur.

Yalnızca tıp eğitimine hasredilmiş olan Süleymaniye Tıp Medresesi, 13. Yüzyılda kurulmuş olan Müstansırıyye Medresesi'nde başlayan tıp eğitim geleneğinin bir devamı sayılır. Buna göre dârüşşifâlarda pratik tıp eğitimi verilirken, tıp medresesinde teorik tıp eğitimi verilmektedir.

Tıp medresesi, Süleymaniye Külliyesi içerisinde bağımsız bir medrese olarak inşa edilmemiş, çifte medrese şemasında düzenlenmiş, beraberinde bir de dârüşşifâ inşa edilmiştir. Bu dârüşşifâda, hamam, hastaların tedavi edildiği hücreler ve çeşme gibi bağımsız fonksiyonları olan mekânlar da vardı. Tıp Medresesi 12 hücreden meydana geliyordu. Hücrelerin kubbeleri tuğladan olup üzerleri kurşun levhalarla örtülmüştür. Bu kubbeler arasında yükselen küfeki taşından bacalar ince bir zevkle yapılmıştır. Genel görünüşü çok sade ve hareketsizdir. Tıp medresesinde eğitim gören talebeler yatma yeri olarak buradaki odaları kullanırlardı. Yemeklerini imârethânenin mutfağında pişen yemeklerden ve me'kel (yemek yeme yeri) denilen yerde ücretsiz yerlerdi.

Okudukları teorik tıp derslerinin uygulamasını Dârüşşifâ binasında gerçekleştirirler, ilaç ihtiyaçlarını Dârülakâkîr denilen eczaneden giderirlerdi. Hasta olan öğrenciler Dârüşşifâ'da ücretsiz tedavi olurlardı. Gerekliğinde diğer hastalar gibi hastalıklarının nekâhet dönemlerini tâbhânedeki geçirirlerdi. Temizlik konusunda külliye bünyesindeki hamamdan yararlanırlardı. Süleymaniye Tıp Medresesinde 19. yüzyılın ortalarına kadar sürekli tıp eğitiminin yapıldığı bilinmektedir. Zaman zaman tamirat geçiren bina 1944'ten sonra "Süleymaniye Doğum ve Çocuk Bakımevi" olarak kullanılmıştır.⁵²

Tıp medreseleri tedavi amaçlı değil, tamamen öğrencilerin teorik bilgileri almak için inşa edilmiş sağlık mekânlarıdır. Hekimlerin önemli bir kısmı tıpla ilgili bilgileri bu müesseselerde almışlardır.

3. Aile Mesleği

Eski zamanlarda her alanda eğitim ve öğretim, genel olarak ailelerin imkân ve insiyatifine bırakılmıştı. Tıpta da durum böyleydi. Tıp mesleğini öğrenen bir kişi bu mesleği çocuklarına da öğretirdi. Çünkü hekimlik hem para hem itibar kazandıran bir meslekti.

İslâm tıbbının doğuş ve yükseliş dönemlerinde tıbbın gelişmesinde bazı ailelerin büyük katkısının olduğu görülmektedir. Öyle ki bazı aileler bu mesleği asırlar boyu ellerinde bulundurabilmişlerdir. Bazen devletler gelmiş gitmiş, fakat tıp mesleğini ellerinde bulunduran aileler varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Hz. Peygamber döneminden Abbâsîler'in sonuna kadar İslâm tıbbına hizmet eden aileleri şu şekilde sıralayabiliriz:

3.1. Kelede Ailesi

Hz. Peygamber döneminde hekim unvanıyla anılan ilk kişi Hâris b. Kelede'dir (ö. 13/634).⁵³ Hâris, Tâif'te oturan Sakif kabilesine mensup bir hekimdir. Tıp tahsilini Cündişâpûr tıp okulunda yaptı. Yaşadığı dönemde devlet büyüklerini tedavi eden şöhretli bir hekimdi. Hz. Peygamber onun hekimliğine güvenirdi. Veda haccı sırasında Sa'd b. Ebû Vakkâs hastalanınca tedavi etmesi için Hâris b. Kelede'yi çağırtmıştır. Hâris'in Müslüman olup olmadığı bilinmemektedir. Oğullarından Nâfi', Nudayr ve Hâris ünlü sahâbîler arasında yer almaktadır. Nadr ise müşrik olarak yaşamıştı.⁵⁴

Hâris'in çocuklarından baba mesleğini yürüten en-Nadr b. el-Hâris b. Alkame b. Kelede el-Kureşî (ö. 2/624) olmuştur. Nadr tıp mesleğinin yanı sıra ticaretle de uğraştığı için Mekke'nin ileri gelen zenginlerinden biri idi. Ancak o, kardeşlerinden farklı olarak Hz. Peygamber'e düşmanlık edenlerdendi. Müşriklerin Kur'an hakkında ileri sürdükleri "*esâtîru'l-evvelîn (öncekilerin masalları)*" sözü ona aittir. Nadr âdeti Hz. Peygamber'i gözetim altında tutuyor; ne zaman birilerine Kur'an okusa, hemen arkasından gider onun etkisini yok

⁵² Bk. Sarı, *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*, 50-53; Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3 (2002), 79-124.

⁵³ Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 215.

⁵⁴ Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/198-199.

etmeye çalışıyordu. Bedir savaşında Müslümanlara esir düştü ve öldürüldü. Nâdiye Hüsnî Sakr, Nadr'ın Tâifli Hâris'in oğlu olmadığını belirtmektedir.⁵⁵ Hz. Peygamber'e düşman olan bu Nadr'ın tıp bilgisiyle meşhur olmaması da Sakr'ı doğrular niteliktedir.

Ağırakça'nın belirttiği gibi, "Dımâd İbn Sa'lebe el-Ezdî, Rufâa b. Ebî Rimse et-Teymî, Şemerdil b. Kubâb el-Kâ'bî ve İbn Huzeym Hz. Peygamber döneminde yaşayan diğer doktorlardır. Bunların yanında Şifâ binti Abdullah el-Kureşsiyye ve Rufeyde el-Ensâriyye tedavi işleriyle uğraşan hanım doktorlardan sayılabilirler."⁵⁶

3.2. Mâserceveyh Ailesi

Mâserceveyh (ö. 65/685) Yahudi kökenli bir İranlıdır. Cündişâpûr Tıp Okulu'nda tahsil görmüş ve Basra'da yaşamıştır. Emevî halifelerinden Mervân b. Hakem döneminde (684-685) hayattaydı. İskenderiyeli rahip Ahron b. A'yun'un daha önce Süryânîce'ye çevrilmiş olan *Künnâş* adlı kitabını Arapça'ya aktarmış, ayrıca bu kitaba iki bölüm eklemiştir. Bu kitabı sarayın kütüphanesinde gören Ömer b. Abdülaziz, çoğaltılarak halkın istifadesine sunulmasını emretmiştir.⁵⁷

Mâserceveyh'in oğlu İsa da babası gibi hekimdi. Ancak hakkında bilgi bulunmamaktadır.

3.3. Mâseveyh Ailesi

Mâseveyh ailesi uzun bir dönem Abbâsî sarayına tıbbî açıdan hizmet etmiş ve antik döneme ait birçok kitabın Arapça'ya tercümesine katkı sağlamış bir ailedir.⁵⁸ Hârûnürreşîd kendisini Bağdat'ta yaptırdığı hastanenin başhekimliğine getirmişti.⁵⁹ Hârûn, Mâseveyh'in oğlu Yuhanna'yı (777-857) tercüme işleriyle görevlendirdi. Yuhanna, Hârûn'dan sonra el-Emîn ve el-Me'mûn ve el-Mütevekkil dönemlerinde de bu halifelere ve saray erkânına hizmet etti. Rivayete göre bu halifeler Yuhanna olmadan yemeklerinden herhangi bir şey yemezlerdi. Yuhanna'nın *Nevâdiru't-Tıbbiyye* adlı eserinin yüzyıllarca tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulduğu ifade edilmektedir.⁶⁰

3.4. İshak Ailesi

İshak el-İbâdî: Yemenli Kahtânî Araplarından. Kabilesine nispetle İbâdî nisbesiyle anılır. Kûfe'nin güneyinde yer alan Hîre'de oturuyordu. Hıristiyanlığı benimsemişti. Eczacılıkla meşguldü.⁶¹

⁵⁵ İrfan Aycan, "Nadr b. Hâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/280-281.

⁵⁶ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004), 78-80.

⁵⁷ Mahmut Kaya, "Mâserceveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/74-75.

⁵⁸ Abdülhalik Bakır & Ahmet Altungök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında tababet", 68.

⁵⁹ Abdülhalik Bakır & Ahmet Altungök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında tababet", 70.

⁶⁰ Abdülhalik Bakır & Ahmet Altungök, "İslam Dünyasının Yükselme Çağında tababet", 75.

⁶¹ Hasan Katiboğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/377-378.

Huneyn b. İshak (ö.260/873): İshak el-İbâdî'nin oğludur. Baba mesleğinden etkilenmiş ve küçük yaşta tıpla ilgilenmeye başlamıştır. On iki yaşına geldiğinde Bağdat'a geldi ve burada bir müddet Cündişâpûr menşeli hekim İbn Mâseveyh'ten tıp dersleri aldı. Daha sonra Grekçe'yi öğrenip İskenderiyye ve Bizans'a gitti. Buralardaki tıp ve felsefe hocalarından istifade etti. Birçok kitapla birlikte Bağdat'a döndü ve tercüme faaliyetlerinde yer aldı. İlk kitabını on yedi yaşında iken tercüme etmişti. Huneyn tercüme ve telif eserleriyle tıp bilimine büyük katkı sağladı. *Kitâbu'l-Mesâ'il fi't-tıb* adlı kitabı müteaddit defalar birçok hekim tarafından şerh edildi, Latince tercümeleri Batı'da ders kitabı oldu.⁶²

İshâk b. Huneyn (ö. 298/910): Huneyn'in oğludur. Eğitimi büyük ölçüde babasına borçludur. Süryânîce, Farsça ve Yunanca'yı öğrenmişti. Özellikle Câlînû'tan yaptığı tıp çevirilerinde babasına yardım etti. Kendi eserleri daha çok tıp ve eczacılıkla ilgilidir.⁶³

Hubeyş b. Hasan (IX. Yüzyıl): İshak b. Huneyn'in halasının oğludur. Tıp bilimi ve tercüme işlerinde dayısı Huneyn'i takip etmiştir. Son dönemde yapılan araştırmalar, verimlilik ve eserlerinin niteliği açısından Hubeyş'in dayısı Huneyn'e oldukça yaklaşmış olduğunu göstermektedir.⁶⁴

Biri yeğen olmak üzere İshak ailesi üç nesil boyunca tıp ilmini bir aile mesleği olarak sürdürmüştür.

3.5. Buhtîşû' (Bahtîşû') Ailesi

Buhtîşû' sülalesi muhtemelen dünya tarihinde tıp mesleğini en uzun süre ellerinde bulunduran bir hekim ailesidir. Ailenin ilk üç nesli, yani Buhtîşû' (Birinci Buhtîşû'), oğlu Cibrâîl (Birinci Cibrâîl) ve Cibrâîl'in oğlu Curcîs Cündişâpûr Tıp Okulu'nda eğitim gören ve burada göreve devam eden hekimlerdi. Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû' (ö.152/769) Cündişâpûr Tıp Okulu'nun başhekimiydi. Bu üç neslin hizmetini yaklaşık bir asır olarak değerlendirebiliriz.

Curcîs b. Cibrâîl b. Buhtîşû': 148/765 yılında Halife Mansûr midesinde rahatsızlanınca kendisine tedavi etmesi için Curcîs Bağdat'a davet edildi. Halife hem Müslüman olmasını hem de Bağdat'ta kalmasını teklif ettiyse de o her ikisini de kabul etmedi. Mansûr'un tedavisi için dört yıl kadar Bağdat'ta kaldıktan sonra Cündişâpûr'a döndü. Geri dönerken Halife kendisine 10.000 dinar vermişti. Fakat Curcîs Cündişâpûr'a dönüşünden kısa bir süre sonra vefat etti. Bağdat'ta kaldığı süre içinde Süryânîce'den birçok tercüme yapmış, bu arada yine Süryânîce diliyle *Künnâş* adıyla bir kitap derlemişti.⁶⁵

Buhtîşû' b. Curcîs (2. Buhtîşû') (ö.213/828): Cündişâpûr'da doğan ve tahsilini burada tamamlayan Buhtîşû', babası Curcîs Halife Mansûr'un tedavisi için Bağdat'a gittiğinde onun yerine başhekimlik görevini üzerine almıştı. Halife Mehdî'nin oğlu Mûsâ el-Hâdî hastalanınca o da Bağdat'a çağrıldı. Fakat o daha yolda iken Mûsâ ölmüştü. Bağdat'a gelse de maksat hasıl olmadığı için geri

⁶² Hasan Katiboğlu & İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", 18/377-378.

⁶³ Hasan Katiboğlu & Mustafa Çağrırcı, "İshak b. Huneyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/534.

⁶⁴ İlhan Kutluer, "Hubeyş b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/267-268.

⁶⁵ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1/8-9; Hasan Doğruyol, "Buhtîşû'", 6/378.

döndü. 787 yılında Halife Hârûnürreşîd şiddetli baş ağrısı çekmeye başlayıp saray hekimleri tedavisini gerçekleştiremeyince tekrar Bağdat'a davet edildi ve Halifeyi tedavi etti. Daha sonra başhekimliğe tayin edildi. Tıbbı dair oğlu Cibrâîl için yazdığı *Kitâbü't-Tezkire* ile *Künnâşü'l-muhtaşar* adlı iki eseri vardır. 213/828 yılında Bağdat'ta vefat etti.⁶⁶

Cibrâîl b. Buhtîşû (2. Cibrâîl) (ö.213/828): Cibrâîl ailesinin tıpta uzmanlıkta en ileri hekimlerindendi. Babası tarafından çok iyi yetiştirilmişti. Vezîr Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin özel doktorluğunu yaptı. Hârûnürreşîd'in câriyelerinden birini başarılı bir şekilde tedavi edince saray hekimi oldu. Bir ara saraydan uzaklaştırılrsa da Emîn halife olunca tekrar saraya alındı. Me'mûn, Emîn'i tahttan indirince tekrar saraydan atıldı. Vezir Hasan b. Sehl hastalandığında yeniden göreve davet edildi. Me'mûn hastalanınca kısa zamanda onu tedavi etti ve bu sebeple eski servet ve itibarını yeniden kazandı. Ancak bir sene sonra Medâin'de vefat etti. Cibrâîl'in gelir defteri incelendiğinde sadece Hârûnürreşîd döneminde görev yaptığı üç yıl içinde aylık ve hediyelerle birlikte toplam servetinin 2.300.000 dirhem olduğu görülmüştür. Süryânîce, Farsça ve Grekçe'den Arapça'ya yaptığı tercümelemlerle tıp ilmine önemli hizmetlerde bulunmuştur. Tıp ve mantığa dair sekiz eseri olduğu tespit edilmiştir.⁶⁷

Buhtîşû' b. Cibrâîl (3. Buhtîşû') (ö.256/870): Babasının vefatından sonra Me'mûn tarafından saray başhekimliğine getirildi. Hekimlikte iyi şöret sahibiydi. Edindiği servet vezirleri ve halifeleri dahi kıskandıracak kadar çoktu. 844 yılında bütün servetine el konmuş ve Cündîşâpûr'a sürgün edilmişti. Ancak dört yıl sonra Halife Vâsık hastalanıp Bağdat'taki hekimler kendisini tedavi etmekte aciz kalınca tekrar Bağdat'a çağrıldıysa da, halife o gelmeden önce vefat etmişti. Mütevekkil döneminde tekrar eski itibar ve servetine kavuştu. Kıskançlığı ve serveti sebebiyle başta Huneyn b. İshak olmak üzere birçok hekimin halifenin gözünden düşmesini başarabilmişti. Ancak sonunda kendisi gözden düştü. Servetine el konularak Bahreyn'e sürgün edildi ve burada vefat etti. Tıbbı dair altı eseri vardır.⁶⁸

Ubeydullah b. Buhtîşû' (I. Ubeydullah): Buhtîşû'nun oğullarından biridir. Hekimlikten ziyade maliye işlerinde mahirdi.⁶⁹ Hakkında fazla bilgi yoktur.

Yahya (Yuhanna) b. Buhtîşû'. Buhtîşû'nun bir başka oğludur. Onun hakkında da bilgi yoktur.

Buhtîşû' b. Yahya (4. Buhtîşû'): Yahya'nın oğludur.

Cibrâîl b. Ubeydullah b. Buhtîşû' (3. Cibrâîl) (ö 396/1006): Babası Ubeydullah ölünce, annesi bir hekimle evlendi. Ubeydullah ilk tıp eğitimini üvey babasından aldı. Annesi ölünce saray hekimlerinden Hürmüz'den faydalandı. Genç yaşta Adudüddeve tarafından Şiraz'a davet edildi. Daha sonra Bağdat'a döndü ve bîmâristanda çalışmaya başladı. Sonra saray hekimi oldu. Saray hekimi iken haftada iki gün bîmâristanda çalışmaya devam etti. Ebu'l-Kâsım b. Abbâd hastalanınca Rey'e gidip onu tedavi etti. Bir müddet hizmetinde bulundu. Ebu'l-

⁶⁶ Mahmut Kaya, "Buhtîşû' - Buhtîşû' b. Curcîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/378.

⁶⁷ Doğruyol, "Buhtîşû' - Cibrâîl b. Buhtîşû'", 6/379.

⁶⁸ Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû' - Buhtîşû' b. Cibrâîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/379.

⁶⁹ Doğruyol, "Buhtîşû' - Cibrâîl b. Ubeydullah", 6/379.

Kâsım'ın yardımıyla Rey'de bir tıp merkezi açtı. Deylem Meliki Hüsrev Şah hastalanınca onu tedavi etmek için Deyleman'a gönderildi. Daha sonra Meyyâfârikîn' (Silvan) merkezli Mervânî hükümdarlarından Mümehhidüdevle Ebü'l-Mansûr'u tedavi amacıyla Silvan'a gitti ve orada vefat etti. Tıbbâ dair beş eseri vardır.⁷⁰ Cibrâîl'e gelinceye kadar Buhtîşû' sülalesinden gelen bütün hekimler Nestûrî olarak yaşamıştır. Bu nesilden ilk olarak Cibrâîl'in Müslüman olduğu kabul edilmektedir.

Ubeydullah b. Cibrâîl b. Ubeydullah (2. Ubeydullah) (ö.450/1058'den sonra): Üçüncü Cibrâîl'in oğludur. Babasının vefat ettiği Meyyâfârikîn'de yaşadı. Uzman bir hekimdi. Hristiyan ilâhiyatını da çok iyi bilirdi. Zoolojyle de yakından ilgilenmiştir. Tıbbâ dair dokuz eseri mevcuttur.⁷¹

Buhtîşû' ailesinin üçüncü neslini temsil eden Curcîs b. Cibrâîl 152/769 yılında vefat etmişti. Ubeydullah b. Cibrâîl'in ise 450/1058 yılında yaşadığı bilinmektedir. Bu ikisi arasında en az 300 yıllık bir süre vardır. Buna göre Curcîs'le birlikte önceki üç hekim süresinin 100 yıl olduğunu kabul ettiğimizde Buhtîşû' ailesinin kesintisiz olarak en az 400 yıl boyunca hekimlik yaptığı görülecektir.

3.6. Harrânî Ailesi

Yunus b. Ahmed et-Tabîb el-Harrânî (ö. 268/881'de sağ): Harran'dan dünyaya geldi. Temel tıp eğitimini Harran'da gördüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra Endülüs'e giderek Endülüs Emevî Devleti emîrlerinden Muhammed b. Abdurrahman'ın (238-273/875-886) hâssa hekimleri arasına girdi ve burada vefat etti.⁷²

Ömer (975'te sağ) ve Ahmed b. Yunus el-Harrânî (1009'da sağ): Yunus el-Harrânî'nin oğullarıdır. Tıpla ilgili temel bilgileri babalarından aldılar. 330/941'da Bağdat'a gittiler. Burada on yıldan fazla kaldılar ve şehirdeki önde gelen hekimlerden tıp dersleri aldılar ve onlara hizmet ettiler. Hizmet ettikleri ve ders aldıkları hekimler arasında, ünlü Harranlı hekim Sâbit b. Sinan da vardı. 351/962 yılında Endülüs'e gittiler. Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'le birlikte Aziz İstebîn kalesi seferine katıldılar. Seferden sonra II. Hakem Harrânî kardeşleri saray hekimleri arasına aldı ve Medînetü'z-Zehrâ'ya yerleştirdi. Ayrıca Ahmed, Halife ve ailesi için macun ve şerbet imal edilen büyük bir ilaç deposunun reisliğini yaptı. Ahmed, II. Hakem'in ölümünden sonra da saray hekimliğine devam etti. Halife Hişâm (976-1009) onu, asıl görevine ilaveten emniyet müdürü ve belediye başkanı olarak da görevlendirdi.⁷³

⁷⁰ Doğruyol, "Buhtîşû'", 6/379-380.

⁷¹ Kaya, "Buhtîşû' - Buhtîşû' b. Curcîs", 6/380.

⁷² İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hasan b. Cülcül el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hukemâ*, thk. Fuâd Seyyid, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1405/1985), 94-95; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 78; Bakkal, *Harran Okulu*, 70 ; a.m.f., "Harran Tıp Okulu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/34 (2015), 12.

⁷³ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ*, 112-114; Bakkal, *Harran Okulu*, 75-77; a.m.f., "Harran Tıp Okulu", 16-17.

3.7. Kurre Ailesi

Buhtîşû' ailesinden sonra İslâm tıbbına en çok hizmet eden aile Kurre ailesidir. Kurre ailesinin sadece tıp alanında değil felsefe, astronomi, fizik, kimya, matematik ve tarih gibi alanlarda da bilime büyük hizmetleri olmuştur. Bu ailenin başını Harranlı Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) çeker.

Sâbit b. Kurre: 221/836 yılında Harran'da dünyaya geldi. Okumaya meraklı bir kişiliği vardı. Gençliğinde Harran'da sarraflık yapardı. Felsefe konularında farklı düşünceleri sebebiyle kentlin Sâbiî halkıyla anlaşmayıp Dârâ yakınındaki Kefertûsâ'ya kaçtı. Bizans'tan Bağdat'a dönerken burada kendisiyle karşılaşan Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ b. Şâkir onun yeteneğini ve dil konusundaki maharetini fark ederek kendisini Bağdat'a götürdü. Bağdat'ta başta felsefe olmak üzere birçok bilimle uğraşma imkânı buldu. Yunan matematikçilerinin kitaplarını Arapça'ya çevirdi, sonra bunları şerh etti. Matematik ve astronomi alanında birçok eser yazdı. Tıpla meşgul oldu. Kendisinden önce tercüme edilmiş olan birçok eseri tashih etti. Bağdat'ta vefat etti. Sâbit'in toplamda 197 eseri⁷⁴ olup bunlardan 50'si tıpla ilgilidir. Fakat bunların çoğu tercümedir. Günümüze ulaşan 40 dolayındaki eserinden birçoğu hala incelenmemiştir. İslâm medeniyetinde Huneyn b. İshak ile birlikte en büyük iki mütercimden biri kabul olarak edilmektedir.⁷⁵ Tamneh, Sâbit'i büyük Müslüman olarak takdim etmekle beraber,⁷⁶ onun Müslüman olmadığını söyleyebiliriz. Halkıyla anlaşamasa da bir Sâbiî olarak yaşamış ve bir Sâbiî olarak vefat etmiştir.

Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943): Tıp, matematik, astronomi ve tarih gibi alanlarda ilk bilgileri babası Sâbit b. Kurre'den aldı. Tercüme işleriyle uğraştı. Muktedir-Billâh, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde sarayda başhekim olarak görev yaptı. Sağlık hizmetlerinin köylere kadar yaygınlaşmasını sağladı. Hekim olduğunu iddia edenleri sınava tabi tutarak ehliyetli olmayan kişilerin doktorluk yapmalarını engelledi. Kurre ailesinden ilk Müslüman olan kişidir. Babasından daha büyük bir hekim olduğu kabul edilmekle birlikte tıpla ilgili bir eserine tesadüf edilmemiştir. Eserleri matematik, geometri, astronomi, siyaset ve tarihle ilgilidir.⁷⁷

Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurre (ö. 365/976): Sâbit b. Kurre'nin torunu, İbrahim b. Sinân'ın kardeşidir. Aklî ilimleri ve tıbbı babasından öğrendi. Tıbbı daha fazla yöneldi ve iyi bir hekim olarak şöhret buldu. Babasıyla beraber sarayda Radî-Billâh'ın hizmetinde bulundu. Müttakî-Lillâh, Müstekfî-Billâh ve Mutî-Lillâh'ın özel hekimliğini ve Bağdat'ta Derbû'l-Mufaddal Hastahanesi'nin başhekimliğini yaptı. İyi bir hekim olmakla birlikte tıpla bir eserine rastlanmamıştır. Eserleri daha çok tarihle ilgilidir.⁷⁸

⁷⁴ Bunlardan bazıları tekrardır.

⁷⁵ İhsan Fazlıoğlu, "Sâbit b. Kurre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/353-356; Bakkal, *Harran Okulu*, 83-116.

⁷⁶ Qâsim Taamneh, "The Greet Muslim Scientist Thabit Ibn Qurra", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. Şanlıurfa 2006, 1/371-375.

⁷⁷ Kaya, "Sinân b. Sâbit", 37/239-240; Bakkal, *Harran Okulu*, 72-75.

⁷⁸ Kaya, "Sâbit b. Sinân", 35/356; Bakkal, *Harran Okulu*, 159-161.

Ebu'l-Ferec b. Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurre. Ebu'l-Ferec de onuncu asırda babası gibi tıp sahasında şöhret yapmış hekimler arasında sayılmaktadır.⁷⁹ Tahmini olarak milâdî 1000 yılı dolaylarında vefat ettiğini söyleyebiliriz. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Sâbit b. Kurre 221/836 yılında doğmuştur. Sâbit'in geçlik yıllarını çıkardığımız zaman Kurre ailesinin yaklaşık 150 yıl boyunca tıp mesleğini ellerinde bulundurduğunu söyleyebiliriz. Bu da Buhtîşû' ailesinden sonra İslâm tarihinde tıp mesleğini en uzun süre ellerinde bulunduran ikinci aile demek olur.

Burada genel olarak Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde tıp mesleğini devam ettiren ailelerden söz edilmiştir. Diğer devletlerde de buna benzer yapılanmalar vardır. Ancak bu makalede onlardan bahsedilmemiştir.

4. Hekimbaşılık Kurumu

Hekimbaşılık kurumunun temel görevi hekimlik yapabilecek seviyede tıp bilgisine sahip olanları imtihan edip belgelerini vermek, hastaneleri ve buralarda çalışan sağlık personelinin denetlemek, ehliyetsiz kişilerin hekimlik yapmalarını engellemek ve bunları meslekten uzaklaştırmaktır. Genellikle İslâm devletlerinde hekimbaşılar "reîsületıbbâ", Osmanlılar'da ise "hekimbaşı" unvanlarını kullanmışlardır.

Tarihte ilk olarak bu kurumun eski Yunanistan'da ortaya çıktığı kabul edilir. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde hekimler serbest çalışırlardı. Abbâsîlerle birlikte hekimlerin sarayla ilişkisi sıklaştı. Kısa veya uzun süreli sarayda hizmet etmeye başladılar.

Halife Mansûr hastalanınca kendisini tedavi için Cündîşâpûr Bîmâristâr'ından Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû' davet edilmişti. Halife Mehdî döneminde (775-785) oğlu Mûsâ el-Hâdî hastalanınca Curcîs vefat ettiğinden bu sefer onun yerine oğlu Buhtîşû' davet çağırıldı. Tedavi işleri tamamlanınca geri döndü.⁸⁰ Bu da Bağdat'taki hekimlerin o sıralarda yeterli olmadığını göstermektedir. Halife Hârûnürreşîd hasta olduğunda Buhtîşû' tekrar Bağdat'a davet edildi. Ebû Kureyş İsâ, Sercis (Sergios), Abdullah et-Tayfûrî ve Dâvûd b. Serâbiyûn'un önünde imtihana tâbi tutulduktan sonra başhekimliğe tayin edildi.⁸¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, o sırada Hârûnürreşîd'in tabibi Ebû Kureyş İsâ'nın reîsületıbbâ olarak görev yaptığını kaydettiği için ⁸² "reîsületıbba" unvanını alan ilk hekim muhtemelen Ebû Kureyş'ti. Abbâsîlerin en ünlü hekimbaşısı Sinan b. Sâbit'ti. Sâbit sağlık hizmetlerini köylere kadar yaygınlaştırmıştı.

Sarayda sağlık görevlisi olarak çalışmak avantajlı bir işti. Sarayda hekimlerin hizmetinde çalışan görevliler bir an önce hekim olmayı, hekimler de başhekim olmayı arzu ederlerdi. Bu sebeple hekimlik müessesesi bir yandan yeni hekimlerin yetişmesine vesile olurken, diğer yandan mevcut hekimlerin seviyelerini yükseltmelerine yardımcı oluyordu. Dolayısıyla hekimbaşılık aynı

⁷⁹ Şeşen, *Harran Tarihi*, 78.

⁸⁰ Kaya, "Buhtîşû' - Buhtîşû' b. Curcis", 6/378.

⁸¹ Kaya, "Buhtîşû' - Buhtîşû' b. Curcis", 6/378.

⁸² Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/160.

zamanda hekim yetiştiren ve hekimlerin kalitesini arttıran bir müessese mahiyetindeydi. Nitekim Osmanlı döneminde Hekimbaşı, saray hastanelerinin yönetimi ve bunlar için ilaç üretiminin yanı sıra dârüşşifaların ve ülkenin sağlık işlerine de nezaret ederlerdi. Hekimbaşı tıp eğitimiyle ilgili hususlardan da sorumlu idi.⁸³

Sarayda sağlık hizmetinde bulunanlar sadece hekimlerden değil, sarayın büyük kütüphanelerinden de istifade ederlerdi. Saray hekimliğinde çalışmanın önemli avantajlarından biri de bu idi. Bu imkândan en iyi istifade edenlerdinin birisi de daha on sekiz yaşında iken Sâmanî hükümdarı Nûh b. Mansûr (ö.387/997) tarafından saray hekimliğine getirilen İbn Sinâ'dır. Özel imkânlarıyla ulaşamadığı birçok tıp kitabını okuma ve inceleme imkânı bulmuştur.⁸⁴

Hekimbaşılık, hekimlerin sadece sağlık hizmetleri verdikleri bir kurum değil, aynı zamanda belli oranda tıp eğitiminin alındığı bir merkezdi. Osmanlılarda sarayda Ehl-i Hıref Teşkilatı vardı. Cerrahlık ve göz hekimliği gibi el becerisi gerektiren sanatlara istekli olanlar bu teşkilata bağlı olarak nazarî ve tatbikî bilgilerle usta-çırak ilişkisi içinde yetiştirilirdi.⁸⁵

5. Tercüme Faaliyetleri

Kültür ve medeniyetlerin etkileşimini sağlayan en önemli unsur tercüme faaliyetleridir. İnsanlık tarihinde kültür aktarımı ve etkileşimini sağlayan üç önemli tercüme hareketi olmuştur. Bunlardan birinde Müslümanlar alıcı, ikincisinde verici konumdadır. İlk kültür aktarımı, MÖ. 600-400 yılları arasında Sümer, Fenike ve Mısır kültürlerinin Grekçe'ye çevrilmesinden ibarettir. İkinci aktarım, 8.-10. Yüzyıllar arasında Pehlevî, Süryânî ve Grek kültürlerinin Arapça'ya tercüme hareketidir. Üçüncü aktarım ise 12. asırda Avrupalılar'ın Arapça eserleri başta Latince ve İbranice olmak üzere sair Batı dillerine çevrilmesidir.⁸⁶ İslâm tarihinde tercüme hareketleri oldukça erken dönemde tercüme edilmeye başlanmış ve tercüme edilen ilk eserler arasında tıp kitapları da yer almıştır. Tercüme hareketini Emevî veliahdı Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85/704) başlattığı kabul edilir. Hâlid, halifeliği Mervân b. Hakem'e kaptırınca kendisini başta kimya (simya) olmak üzere tıp ve astronomi gibi aklî ilimlerle verdi. Mısır'da emîr iken tanıdığı İskenderiyeli Maryânos'u Suriye'ye davet ederek, ona Grekçe ve Koptça'dan birçok eser tercüme ettirdi. Tıp konularıyla da fazlaca ilgilendiğinden Hâlid et-Tabîb diye de anılmıştır. Abbâsî Halifesi Mansûr, kendi hânedanını Sâsânî Devleti'nin kültürel, bilimsel ve askerî mirasçısı gibi görüyordu. Bu sebeple devlet eliyle bilim ve kültür hareketlerini canlandırdı. Beytülhikme'nin nüvesi sayılan Hızânetü'l-Hikme'yi kurdu. Hârûnürreşîd zamanında da devam eden tercüme faaliyetleri Me'mûn zamanında hız kazandı. Me'mûn tarafından kurulan Beytülhikme'nin (217/832) temel görevlerinden

⁸³ Sarı, *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*, 198-200.

⁸⁴ Ömer Mahir Alper, "İbn Sinâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/320.

⁸⁵ Sarı, *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*, 53.

⁸⁶ Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/499.

biri bu idi.⁸⁷ Onuncu asrın sonuna gelindiğinde bilim ve felsefeye dair bütün Grek eserleri Arapça'ya tercüme edilmiş bulunuyordu. Tıpla ilgili olarak sadece Sâbit b. Kurre'nin Galen'in kırk adet kitabını tercüme ettiği ifade edilmektedir. Sâbit memleketi Harran'da hekim olarak bilinmiyordu. O tıbbî büyük ölçüde tercüme ettiği kitaplardan öğrendi. Abbâsî döneminde tercüme ve telif eserleri okuyarak tıp bilgisini geliştiren ve hekimlik yapabilecek seviyeye gelen pek çok insanın olduğunu söyleyebiliriz.

6. Ev Dersleri

İslâm tarihinde tıp eğitiminin yapıldığı yerlerden biri de hekimlerin evleridir. Bazı hekimler evlerini bir çeşit tıp eğitimi merkezi haline getirmişlerdi. Birçok doktor, hekim olmak isteyen öğrencilerine çalıştığı hastanenin dışında kendi evinde ders verirdi. Bu hekimlerin başında İbn Sînâ gelir. Zaman zaman sıkıntılı dönemler yaşayan İbn Sînâ, Cürçân'a geldiğinde ilme düşkünlüğüyle bilinen Ebû Muhammed eş-Şîrâzî onun için bir ev satın almıştı. İbn Sînâ felsefe derslerinin yanı sıra bu evde tıp dersleri de verirdi. Özellikle burada öğrencilerine *el-Kânûn fi't-tıbb*'i öğrettiği bilinmektedir. Bu talebelerin sayıca çok olduğu tahmin edilmektedir. Ebû Mansûr İbn Zeyle, Ebû Abdullah el-Ma'sûmî ve Behmenyâr b. Merzûbân el-Âzerbaycânî'nin bu öğrencilerden oldukları bilinmektedir.⁸⁸

Eyyûbîler döneminin ünlü hekimlerinden Mühezzebüddîn ed-Dahvâr (ö. 628/1230) bîmâristandaki hastalara baktıktan sonra devlet adamlarını ziyaret edip onları tedavi eder, daha sonra evine çekilirdi. Ancak evinde istirahat çekilmez, tıp öğrencilerini derecelerine göre gruplar halinde eve alır, onlara ders verirdi. Bir müddet sonra felç geçirdiği için konuşmakta güçlük çekmeye başlamıştı. Buna rağmen öğrencileri evine alıp ders vermeye devam etmiştir. Konuşması anlaşılabilir hale gelince bu sefer anlatmak istediklerini yazarak ders vermeyi sürdürmüştür. Artık öleceğini anlayınca da vefatından sonra evinin tıp medresesine çevrilmesini vasiyet etmiş, kendisinin vefatından sonra uzun müddet evinde tıp dersleri verilmiştir.⁸⁹

Âlimlerin bir de *emâlî* âdeti vardı. Âlimlerin talebelerine kendi bilgilerini yazdırmasıyla meydana gelen eserler *emâlî* diye bilinir. Bu eserler genellikle âlimlerin evlerinde yazılırdı. *Emâlî* daha çok dinî ilimler konusunda meşhur olsa da diğer ilimler de hocalar tarafından öğrencilere yazdırılırdı.

Sonuç

Hz. Peygamber hastalandığında tedavi olmayı kabul etmiş, ashabına da tedavi olmalarını emretmiştir. Kur'ân'da da başta Hz. Eyyûb olmak üzere peygamberlerin şifa bulmaları Allah'ın onlara bir nimeti olarak değerlendirilmiştir. Bu durum Müslümanların tıp ilmine rağbet etmelerine sebep olmuştur.

⁸⁷ Macit, "Tercüme Hareketleri", 40/500-501.

⁸⁸ Alper, "İbn Sînâ", 20/321.

⁸⁹ Kırbıyak, "Dahvâr", 8/419.

Hız. Peygamber eliyle Medine’de kurulan İslâm devleti bir asır içinde hızla büyüyüp üç kıtaya yayıldığı gibi bilim konusunda da aynı ilerlemenin olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber’in vefatının üzerinden iki asır geçmeden İslâm ülkesinin önemli şehirlerinde çeşitli hastaneler kurulmuş ve bazı tıp okulları açılmıştı. Milâdî onuncu asra gelindiğinde kişi başına düşen hekim sayısı neredeyse Türkiye’nin iki binli yıllarında kişi başına düşen hekim sayısına eşit gibiydi. Bununla birlikte o zamanlar günümüzde olduğu gibi hekimlerin yetişmesi için her tarafta Tıp Fakülteleri yoktu. Bu makalede geçmişte İslâm topraklarında çok sayıda hekimin nerede yetiştikleri araştırılmış ve şu sonuca varılmıştır:

Günümüzdeki Tıp Fakültelerine benzer şekilde İslâm tarihinde zaman zaman bazı Tıp Medreseleri açılmış olsa da bunlar çok azdı ve her bölgede bulunmuyordu. Bütün hekimlerin Tıp Medreselerinde yetişmiş olması imkânsız bir durumdur. Hekimlerin tek bir merkezde değil, farklı kurum ve meslek dallarının gölgesi altında yetiştikleri görülmüştür. Bunların başında genellikle bîmâristan veya dârüşşifa diye adlandırılan hastaneler gelmektedir. Emevîler döneminden itibaren kurulmaya başlayan hastaneler kısa zamanda yayılmış, onuncu asra gelindiğinde neredeyse hastanesi olmayan şehir kalmamıştır. Hastaneler sadece hastaların tedavi edildiği bir merkez olarak kullanılmamış aynı zamanda hekim yetiştiren bir kurum gibi çalıştırılmıştır.

Sayıları çok olmasa da zaman zaman sadece tıbbî bilgilerin okutulduğu tıp okulları ve tıp medreseleri açılmıştır. Bunların yanı sıra bazen hekimlerin tıp eğitimini camilerde ve dinî ilimlere tahsis edilen medreselerde de yaptıkları görülmektedir.

Geçmişte en çok dikkati çeken hususlardan biri de tıp mesleğinin bazen asırlarca belli ailelerin ellerinde kalmasıdır. Bu ailelerden en ilginç Cündişâpûr kökenli Buhtîşû’ ailesidir. Kesintisiz olarak yüz yıllar boyunca bu ailenin hekimlik yaptığı görülmektedir. Hekimlik hem itibar hem de para kazandıran bir meslek olması hasebiyle bu imkâna kavuşan bazı aileler aile mesleği haline getirmişlerdir. Usta-çırak ilişkisine benzer bir usulle büyükler küçüklere bu mesleği öğretmiştir.

İslâm devletlerinde hekimbaşılık kurumunun Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd’le birlikte başladığı anlaşılmaktadır. Hekimbaşılık sadece sağlık hizmetlerini yürüten bir kurum olarak kalmamış, aynı zamanda yardımcı sağlık görevlilerinin zaman içinde hekim olmalarını ve yeni hekimlerin de bilgilerini güçlendirerek daha yetkin hekim olmalarına hizmet etmiştir. Aslında bir yönetim kurumu olan hekimbaşılık bir eğitim kurumu gibi de çalışmıştır.

Milâdî sekizinci ve onuncu asırlar arasında ki tabipler, gerek yaptıkları tercümelemlerle gerekse de telifleriyle, İslâm tıbbının gelişmesine büyük katkı sağladılar.

İslâm devletlerinde tıp medreseleri yaygınlaşmamış olmakla birlikte bazı hekimler evlerini öğrencilerine evlerini açmışlar ve uzun süre kendi mekânlarında tıp dersleri vermişlerdir. Tıp medreselerinin azlığını bu uygulamanın kapattığını ve bu yolla birçok hekimin yetiştiğini söyleyebiliriz.

Bazı hekimler mesleklerini hastanelerde değil kendi özel mekânlarında icra ederlerdi. Meselâ Evliya Çelebi'nin yazdığı gibi 17. asırda hastane doktorlarının dışında yedi yüz cerrah bulunuyordu ve bunlar mesleklerini kendilerine ait dört yüz dükkânda icra ediyordu. Bu dükkanları aynı zamanda hekim yetiştiren küçük sağlık merkezleri olarak da düşünebiliriz.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004.
- Ağırakça, Ahmet. "İslâm Medeniyetinde Hastaneler". https://ahmetagirakca.com.tr/uploads/default/articles/21_Islam_Medeniyetinde_Hastahaneler.pdf
- Akpınar, Cemil. "Hekimbaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/160-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Alper, Ömer Mahir. "İbn Sînâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/319-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aycan, İrfan. "Nadr b. Hâris". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bakır, Abdülhalik - Altıngök, Ahmet. "İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpûr Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri)", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (2017), 53-97.
- Bakkal, Ali. *Harran Okulu*, İstanbul: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.
- Bakkal, Ali. "Harran Okulunun Diğer Kadim Okullarla İlişkisi". *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa I (Sempozyum Bildirileri)*. Ed. Kasım Şulul - Ömer Sabuncu. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2017, 2/492-503.
- Bakkal, Ali. "Harran Tıp Okulu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/34 (2015), 7-21.
- Bayat, Ali Haydar. "Buhtîşû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/379. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Behrens, Doris - Abouseif. "Kalavun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Corci Zeydan. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megâmiz. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
- Çapan, Fatma. "İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 18/3 (2018), 1205-1219.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim- Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Doğruyol, Hasan. "Buhtîşû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/378-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Durant, Will. *İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Dûrî, Abdülazîz ed-. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. "Beyazıt II Camii ve Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Fazloğlu, İhsan. "Sâbit b. Kurre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/353-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Genel, Gülbahar & Kaçmaz, Muhammet. "Türkiye'deki 2000-2013 Yılları Arasında Sağlık Personeli Sayısındaki Mekânsal Dağılım ve Değişim". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/4 (2016), 197-211. dergipark.org.tr/tr/download/article-file/318883

- Hunke, Sigrid. *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*. çev. Servet Sezgin. 2. Baskı. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hasan b. Cülcül el-Endelüsî. *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hukemâ*. thk. Fuâd Seyyid. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım b. Halîfe es-Sa'di el-Hazrecî. *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'*. nşr. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin vd.. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*. 4. Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2008.
- Katiboğlu, Hasan – Çağrııcı, Mustafa. "İshak b. Huneyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/534. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Katiboğlu, Hasan – Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Mahmut. "Buhtîşû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/378-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. "Sâbit b. Sinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kaya, Mahmut. "Sinân b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kaya, M. Cüneyt. "Yuhannâ b. Mâseveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: 43/582. TDV Yayınları, 2013.
- Kern, R. A. "Mescid". *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 8/1-75. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Köşe, Abdullah. "Hâris b. Kelede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/198-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kırbıyık, Kasım. "Dahvâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kutluer, İlhan. "Hubeyş b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Macit, Muhittin. "Tercüme Hareketleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat – III. Kültür ve Medeniyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/437-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Furât el-Âkûlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/46-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- OECD. "Sağlık Sistemi İncelemeleri TÜRKİYE". 2008. <https://sbu.saglik.gov.tr/ekutuphane/kitaplar/oecdkitap.pdf>
- Özaydın, Abdülkerim. "Muktedir Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Rüşdî Râşid. "İbrâhim b. Sinân b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Sakkâr, Sâmî & Nebi Bozkurt. "Müstansırıyye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sarı, Nil. *Osmanlılarda Tıp Ahlakı*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 5 cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ortak yayını, 2007.
- Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Taamneh. Qâsim. "The Greet Muslim Scientist Thabit Ibn Qurra". *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. Şanlıurfa 2006, 1/371-375.
- Talas, M. Asad. *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. çev. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Terzioğlu, Arslan. "Bimâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Uslu, Recep. "Cündişâpûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldırım, Taner & Altungök, Ahmet. "Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2015), 269-295.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Beckem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/297-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zorlu, Tuncay. "Süleymaniye Tıp Medresesi I". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3 (2002), 79-124.

